

Erdélyi Gabriella: Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban. Libri Kiadó: Budapest, [2011]. 296 p.

<667> Évszám nélkül jelent meg Erdélyi Gabriella új könyve, a katalógusok [2011]-gyel szerepeltetik. Sok neves előfutárához hasonlít ebben, de nekem főleg Zoványi Jenő [1922]-jegyű alapműve ugrik be párhuzamként, *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. Jó esély van rá, hogy Erdélyi Gabriella monográfiáját is használják majd az utánunk felnövő nemzedékek.

Megjelent közleményei alapján a szerzőnő 2003 óta foglalkozik¹ – részben egy Bolyai-ösztöndíj, részben OTKA-kutatások keretében – a Vatikáni Levéltár *Sacra Poenitentaria Apostolica* hivatali irataival. Szokatlan önmérséklettel nem emel be semmit korábban közzétett eredményeiből a mostani kötetbe, hanem a hivatal-, irat- és kutatástörténeti kérdéseknél egyszerűen a régi cikkek föllapozására bízta az olvasóját (210, 14-15. j.). Ez ugyan kényelmetlen a közönség számára, de szerzői oldalról kétségkívül elegáns megoldás.

Az iratanyag 1983-ban vált kutathatóvá, ekkorra dőlt el ugyanis az a kérdés, hogy a kérelmezők megbízásából kúriai jegyzők által megfogalmazott és a másolati kötetekben fennmaradt hosszabb-rövidebb, hol rendkívül sztereotip, hol egyedien megkonstruált és életközeli elbeszélések nem a lelkiismeret és lelkiigondozás területéhez tartozó, a gyónási titok hatálya alá eső vallomások, hanem az egyházi bíróságok nyilvános működésének termékei, ahogy az ezekre adott válasz sem vallási értelemben vett feloldozás, hanem az elkövetett tettek egyházi jogi következményei alól történő felmentés. A regisztrumkötetek megnyitása óta főleg az észak-európaiak és a németek járnak elől saját kérvényeik közzétételében, valamint kereszt- és hosszsmetszeti összehasonlító vizsgálatok folytatásában (210, 13-14. j.), melyekkel Erdélyi Gabriella munkája szinte teljesen lépést tart, hiszen az említett OTKA-kutatás a magyarországi szövegek kiadására is kiterjed.

Mellbevágó felismerése az olvasónak, főleg ha eddig nem találkozott volna Csukovits Enikő rokon témájú kutatásaival,² mekkora tömegben és milyen anyagi áldozatok árán keresték fel a többnyire közrendű származású kérelmezők a pápai hivatalt. Erdélyi Gabriella hangsúlyozza, hogy nem kényszer, jogi vagy vallási kötelezettség <668> indította őket erre, hanem saját szabad elhatározásukból jártak el így, mivel érdekeik érvényesítésében a pápai felmentés, illetve az ezt kiegészítő személyes római megjelenés jó stratégiának, hatásos fegyvernek tűnt (211, 19-20, 23-24, 28. j.).

Az alcím két fő téma köré csoportosítja a Magyarországról másfél évszázad folyamán érkezett majd' háromezer feloldozási kérelem problémáit: erőszak és fiatalság. Az előbbi, az erőszak témája egyből szemébe ötlük a forrásanyag kutatóinak, nem véletlen, hogy értelmezésére a szerzőnő már évekkel ezelőtt vállalkozott.³ Annak hála ugyanis, hogy itt nemzetközi együttműködésben, összehasonlító vizsgálatokkal végezhető kutatásról van szó, akár kvantitatíve is megragadható az a lelet, hogy az erőszak a magyarországi kérelmezők eseteiben jóval nagyobb szerepet játszik, mint más országok feloldozási kérvényeiben. A pápának fenntartott mentesítési ügyek közül (ezek az automatikus egyházi kiközösítéssel járó

¹ Erdélyi Gabriella: A „Sacra Poenitentaria Apostolica” hivatala és magyar kérvényei a 15-16. században. Levéltári Közlemények 74(2003:1-2) 33-57; 76(2005:1) 63-103.

² Csukovits Enikő: Középkori magyar zárándokok. Budapest, 2003. (História Könyvtár, Monográfiák 20).

³ Erdélyi Gabriella: Jog és erőszak: konfliktusmegoldás a későközépkorban. A pécsi egyházmegyei hívek ügyei a Pápai Kúrián. In: Fedeles Tamás (szerk.): Emlékkötet Szatmári György tiszteletére. Budapest–Pécs, 2007. (Egyháztörténeti Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye Történetéből 3) 15-24. Vö. jelen kötetében: 199-203.

legsúlyosabb vétkek) leggyakrabban ugyanis házassági, papszentelési kérdésekben és vérontás miatt fordultak a római hivatalhoz, az utóbbi vétkek aránya viszont Magyarországon meglepően magas, Erdélyi Gabriella számításai szerint a vizsgált anyag mintegy 70 %-át teszi ki (210, 15. j.; 244, 534. j.).

A fiatalság témája ennél jóval rejtettebben érvényesül a kérvényekben, nagyobb szellemi erőfeszítést igényel a kibontása, ezért a kötet érdemi mondanivalója ennek a történeti aprómunkának lesz a gyümölcse. Egy lépéssel még tovább megyek a méltatásban: Erdélyi Gabriellát disszertációja alapján mentalitástörténészként ismerte meg a szakma.⁴ Mostani könyvében túllép saját árnyékán azzal, hogy a magatartások vizsgálata reáltörténeti megállapításokig vezeti el őt. A következő példán világítom meg ezt: Rengeteg diák szerepel a kérvények elbeszéléseiben: iskolában lakó kisdíákok, vándorló nagydiákok. Ezekből az adatokból kibomlik a késő-középkori Magyarország falusi plébániai iskolahálózata, melyre vonatkozó okleveles adataink alig maradtak fenn (87-90). Egyedül a vatikáni regisztrumkötetek alapján a forrásszerűen ismert falusi iskolák száma szinte megduplázódik, az adatok logikus extrapolálásával pedig megsokszorozódik. Az utazó diákok ugyanakkor iskolai mobilitásról is tanúskodnak, arról a körülményről, hogy egy falusi iskola, egy falusi tanító híre akár 100 kilométernyi távolságból is toborozhatott hallgatóságot (81-91). Az időközben elpusztult vagy jelentéktelenné vált helységeken működő színvonalas oktatás kimutatása már reáltörténet a javából! Ezeknek a diákoknak a szubkultúrájára koncentrálni a monográfia legtöbb fejezete.

Azért tartom figyelemreméltónak ezt az eredményt, mert a belföldi mobilitás és peregrináció falusi-mezővárosi szintű késő-középkori gyakorlata feltűnő <669> párhuzamosságot mutat azokkal a mintegy két nemzedékkel későbbi adatokkal, melyek protestáns lelkészavatási életrajzokban maradtak fenn. Magyarországra vonatkozóan 1540-től kezdődnek az ordinációs feljegyzések, 1560 után pedig kifejezetten részletes és terjedelmes önéletrajzokat tartalmaznak, időben kapcsolódnak tehát a római kérvények 1559-ig tartó folyamához.⁵ A 16. század második felének diákjai is nagy távolságokat tettek meg (de nem kifejezetten az egyetemjárás értelmében), a szlovák anyanyelvűek szívesen mentek Morvaországba, a németek Sziléziába vagy más közeli német polgárságú városokba (pl. Morvaiglóra), a magyarok pedig Erdélybe, vagy akár a Hódoltság területére. A népszerű városi iskolák mellett nagyon sok az életrajzokban a mezővárosi helyszín, de olyan apró falvakban működő iskolák is keresettek lehettek, melyek lokalizálása ma nehéz feladatot jelent. A két forrásegyüttes egymás mellé téve rávilágít a magatartásminták folyamatosságára (legyen szó római zárandokokról a még ép vagy protestáns prédikátorokjelöltekről a már részekre szakadt királyság területén), egyben kölcsönösen igazolják a belőlük levonható következtetéseket.

Ha el is tűnt nyomtalanul a török hódítással sok falusi iskola, melyek egykori létét a vatikáni kérvények alapján joggal feltételezhetjük, folyamatosan és töretlenül megmaradt a tanulás mint felemelkedési stratégia, melyet a 16. század közepétől már a humanista szellemben megszervezett, többnyire protestáns iskolák fennmaradt létszámadatai jeleznek (207). A monográfiában idézett tudósításokat csupán eggyel egészítem ki: Thuri Farkas Pál tolnai

⁴ Erdélyi Gabriella: Egy kolostorper története. Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán. Budapest, 2005. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 38). Véleményem a szerzőnő elemzési módszeréről, történetírói beszédmódjáról, melyet itt kivonatossan sem szeretnék ismételni: BUKSZ 18 (2006) 162-167.

⁵ Buchwald, Georg: Wittenberger Ordinirtenbuch [!] 1-2. 1537-1572. Leipzig, 1894-1895. Kivonat: Magyar Evangélikus Egyháztörténeti Emlékek, I, szerk. Prónay Dezső – Stromp László, Budapest, 1905. 1-147.

rektor 1556-1557-es körlevele szerint a hódoltsági iskola felső osztályába ötvenen jártak, akiknek tudásszomját Thuri alig tudta kielégíteni.⁶

Az alcím értelmezése után rátérek a monográfia legfontosabb üzenetére, a szökött szerzetesek kérdésére. A szerzőnő először az európai reformációból vett nevezetes, kiválóan dokumentált párhuzamokkal igyekszik megvilágítani a kivetkőzés magatartásformáit, lehetséges motívumait (Rotterdami Erasmus, Martin Bucer, Martin Luther, François Rabelais, 25-56). Itt érinti először a szerzetes reformátorok problémáját, mely régóta és máig hatóan termékenyítőterhelő meg a hazai historiográfiát.⁷ Ám Erdélyi Gabriella nem a régi szakirodalomból vett <670> klisékkel és sablonokkal igyekszik dolgozni, hanem elemzése során vállalja azt a felismerést, hogy a vizsgált életutak csak igen nagy vonalakban hasonlítanak egymásra, továbbá annak beismerését is, hogy ezek az európai párhuzamok nem magyarázzák meg kellően azt a körülményt, hogy a magyarországi kérelmezők között tömegesen akadnak kolostorukat elhagyó barátok (19).

A meggyőző és feltehetőleg valós magyarázatot a következő fejezet tartalmazza (59-79). Erdélyi Gabriella logikai konstrukciója szerint a koldulórendek azért jelentettek vonzást a paraszti, mezővárosi és szegényebb polgári fiatalok számára, mert itt ingyenes és színvonalas oktatásban részesültek. A szerzetesi életformában tehát csak felemelkedésük egyik fontos állomását látták, mely után – pápai diszpenzáció birtokában – világi papi vagy világi értelmiségi pályára léphettek.

De a szerzetesi karriernek volt még egy további előnye is az egyéb iskolázási lehetőségekkel szemben. A papszentelésnek elengedhetetlen feltétele volt a javadalom, a kolduló barátokat viszont általában rendi titulátúrára avatták föl. A szerzéspapként kilépett és a rend elhagyására utólag kánonjogi felmentést nyerő klerikusoknak viszont lehetőségük volt alkalmi vagy helyettesi megbízással belépni az alsópapság soraiba s ott kivárni egy prédikatori vagy oltárjavadalom megürülését. A könyv hősei tehát a szerzőnő hipotézise szerint a szó szoros értelmében nem szöktek, hanem a társadalmi felemelkedésnek egy viszonylag bejáratott ösvényét követték, ahol a remélt előnyök (olcsó és jó oktatás, gyorsan elérhető papi rend) messze kiegyenlítették a betervezhető hátrányokat (költséges római út, átmeneti egyházi tilalom, megbélyegzettség, esetleges fenyegetések).

De éppen e stratégia választásának tömeges volta újabb dimenziót adhat a szerzetesi szökések társadalom- és művelődéstörténeti értelmezésének. Erdélyi Gabriellának vatikáni források alapján sikerült ugyanis – anélkül, hogy a „ferencesekből lett reformátorok” elcsépett általánosítását alkalmazta volna – azt a szerzetesi tapasztalatokkal is rendelkező, mozgékony életformájú, új gondolatokra fogékony, javadalom nélküli, a változásokhoz rugalmasan alkalmazkodó papi-klerikusi réteget azonosítania, melyből valóban előléphetett a hazai

⁶ „Numerus discentium est tantus, ut duo auditoria vix capiant: horum etsi pueri plerique sunt, tamen et maiorum sunt circiter quinquaginta.” Idea christianorum Hungarorum in et sub Turcismo. Kassa 1613 (RMNy 1054), Oppenheim 1616 (RMK III. 1174), Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből, Budapest, 1974 (Humanizmus és Reformáció 4), 61-65, 65. Magyar fordítás: uo, 66-70, 70; Studia et Acta Ecclesiastica 3 (1973) 915-920, 920.

⁷ A vita legutóbb: Freyer, Johannes: A ferences teológia befolyása a reformációra. Recepció és elutasítás között. In: A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára, szerk. Öze Sándor – Medgyesy-Schmikli Norbert, 1, Piliscsaba–Budapest, 2005. 143-156; Öze Sándor: A ferencesek és a reformáció kapcsolata a XVI. századi Magyarországon, uo. 157-175; Szabó András: Reformáció Északkelet-Magyarországon: meggondolkodtató estek. In: uő (szerk.): Mezőváros, reformáció és irodalom (16-18. század), Budapest, 2005. (Historia Litteraria 18) 41-49; uő: A magyarországi reformáció kezdete és az átmeneti korszak a reformátorok életútjának tükrében. In: Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok, szerk. F. Romhányi Beatrix – Kendeffő Gábor, Budapest, 2009. 224-231; Öze Sándor: Még egyszer a ferencesekről. Egyháztörténeti Szemle 11(2010:1) 118-133; Szabó András: Hogyan használjuk Zoványi Jenő lexikonát, uo. 134-135.

reformátorok első nemzedéke (97-113). Ennek a rétegnek az egyik közismert képviselője Szkhárosi Horvát András, a „barátból lött pap”, aki versében maga vall levetett kápájáról.⁸ Nem véletlenül ugyanez a Szkhárosi sorolja föl klasszikus megfogalmazásban egy másik versében – az egyetemes papság teológiai eszméjének szellemében – a hazai reformáció eszméinek terjesztőit: „pap, deák, gyermek, hegedős”,⁹ azaz a klerikusokat, a világi értelmiségieket, a diákokat és az alacsony megbecsültségű énekmondókat (205-206, 257, 717-723. j).

<671> Az alcímben említett két fő téma, az erőszak és a fiatalság kérdése a Dózsa-felkelést érintő kérvények feldolgozásában talál szükségszerűen egymásra, sőt itt a szökött szerzetesek is újra komoly hangsúlyt kapnak, hiszen a kolostorelhagyók a parasztháborúban is vezető szerephez jutottak (161-181). A személyes történetüket előadó kérelmezők elbeszélésében kitapintható egyrészt a téma tabusításának a folyamata, másrészt az utólagos ideológiai konstrukció és a történelem kisajátítására való törekvés.

Az olvasó hálás lehet a kiadónak a részletes és hierarchikusan tagolt név- és tárgymutatóért, mely egyre inkább ritka luxusnak kezd minősülni. Ez a hála akkor is megilleti a tudományos könyvkiadásban még kevésbé bejáratott könyvkiadót, ha a mutatók egy sajnálatosan elharapódzó divat szerint csak a főszöveget veszik figyelembe, mellőzik viszont a névanyagban gazdag, informatív és a szükséges hivatkozásokon túl érdemi megállapításokat is tartalmazó jegyzetapparátust (209-257).

Erdélyi Gabriella meggyőzően mutatta be, hogy a szerzetesek szökése a késő-középkori, korai-újkor Magyarországon nem normaszegés, rendszerhiba volt, hanem maga egy új magatartási norma, a társadalmi mobilitás rendszerszerű eleme, mely szoros kapcsolatban állt mind az 1514-es felkelők motívumaival, mind a magyarországi reformáció hajtóerőivel (203-205). Ezen az alapon a címválasztást nem egyszerűen szerencsés alliterációnak vagy blikkfangos húzásnak kell tartanunk, hanem a monográfia leglényegesebb megállapítását közvetítő igazi telitalálatnak. Itt és az alcím fenti értelmezésében vitába szálllok tehát egy korábbi recenziussal, aki szerint: „A cím és alcím így inkább figyelemfelkeltésre, mint pontos témameghatározásra alkalmas.”¹⁰

A szerzőnő jelen kötetével ugyanúgy, mint eddigi munkásságával szép példát mutat a kontinuitás társadalom- és művelődéstörténeti modelljére, arra a felfogásra és történetírói iskolára, mely a hagyományos felosztás jegyében nem egymástól elszakítva vizsgálja a középkort és az újkort, a szerzetesrendi reformokat és a protestáns reformációt, Magyarország Mohács előtti és Mohács utáni történetét, hanem az ezeken átívelő változásokat, az ezeket összekapcsoló folyamatokat követi nyomon (20-21, 207-208).

A monográfia egyik kulcsfogalma, a társadalmi felemelkedés és az ahhoz vezető ambíció, motiváció ugyanis, mely iskolázásban, pályamódosításban, házasodásban, fegyveres felkelésben, pereskedésben, ügyeskedésben egyaránt megnyilvánul, korszakváltás és törés nélkül köti össze a középkori zarándokokat és az újkor peregrinusokat, az újra mindig fogékony diákokat és a lehetőségeikkel élni kívánó (mert másképp nem boldoguló) mindenkori közrendű embereket.

⁸ RMKT/16. 1,230,82-84.

⁹ RMKT/16. 1,207,245.

¹⁰ Novák Veronika: Leleményes bűnbánók. BUKSZ 24 (2012) 3-8, 4.